

**РУКОПИСНО-КНИЖКОВА СПАДЩИНА ВОЛИНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-Х РР. XX СТ.: ДОСЛІДЖЕННЯ, ОПИС, ДОЛЯ**

У статті представлено внесок українських вчених, які збирали, досліджували й охороняли багатоаспектну та різноманітну рукописно-книжкову спадщину Волині, що зберігалася в бібліотеках, архівах та приватних зібраннях.

Ключові слова: *рукописи, стародруки, камеральна археографія, бібліографія, книгознавство, науковий опис рукописів.*

В історії українського книгознавства є важливий період формування такого його розділу, як історія української рукописної книги та стародруку. У другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні розгортається науково-реєстраційна діяльність у галузі обліку та камерального опису рукописних книг та стародруків. У цьому процесі брала участь велика кількість дослідників із різних регіонів України – як церковних істориків і філологів, так і університетських літературознавців та історіографів, які вивчали літературний та історико-культурний процес через дослідження історичних джерел. Створюються каталоги, які вміщують описи рукописів і стародруків київських, львівських, волинських, чернігівських та інших бібліотек, архівів і приватних зібрань, що дало можливість поглибленого дослідження цих книжкових пам'яток, творів та текстів у списках і примірниках. Дбаннями окремих подвижників в Україні формувалися наукові центри дослідження книжкової спадщини та історико-культурних пам'яток. Період кінця 80-х років XIX ст. – початку XX ст. є важливим в історії українського книгознавства, коли відбувається становлення камеральних та едиційних методів археографії рукописної книги й бібліографії стародруків. Аналіз становлення та розвитку цієї стадії науки сьогодні має значний історіографічний інтерес, оскільки надалі, у 20-х – 60-х роках XX ст., створюється декілька концепцій історії книги й книгознавства.

Важливість такого дослідження полягає в тому, що ця синкретична стадія розвитку спеціальних дисциплін пов'язана з накопиченням описового матеріалу, осмисленням структури й методу добування спеціального знання щодо книги як самостійного історичного джерела. Історія книги сьогодні є складовою частиною загального книгознавства, що належить до спеціальних історичних дисциплін.

Діяльність відомих українських учених XIX – початку XX ст. у галузі збирання та наукового опису рукописно-книжкової спадщини стала предметом студіювання сучасних дослідників книги – Я. Ісаєвича, В. Ульяновського, Г. Ковальчук, О. Колосовської, М. Галушко, С. Сохань, Н. Королевич, Н. Черниш, Н. Шалашної та ін. Окрім загальнотеоретичних питань, згадані фахівці вивчали також внесок в історико-книгознавчу проблематику окремих визначних особистостей, зокрема М. Максимовича, А. Петрушевича, І. Свенціцького, М. Петрова, І. Кривецького, І. Огієнка, В. Перетца, С. Маслова та ін. Дослідження також здійснювалися і за географічним принципом (так, вивчалися різні регіони України – Лівобережжя, Волинь, Поділля, Галичина тощо).

Вивчення історії зародження наукової збирацької діяльності в галузі рукописної та книжкової спадщини в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. і шляхів створення власної української археографо-бібліографічної школи, її представників, загального та особливого в її доробку, вивчення регіональної специфіки є актуальною темою сучасних історико-книгознавчих досліджень [1].

Я. Ісаєвич та Н. Шалашна вважають, що першою книгознавчою працею є "Книжная старина южнорусская" М. Максимовича (1836 р.), який спробував зібрати всі можливі відомості про історію друкарень та особисто вивчав монастирські архівні й книжкові зібрання Києва [2]. Неординарним підходом до використання джерел, до опису книг та вивчення історії друкарень ця праця запровадила прогресивний на той час науковий метод дослідження, справила помітний вплив на розвиток значного інтересу до цієї теми в другій половині XIX ст. і стала явищем у науці [3].

У 70-х роках XIX – на початку XX ст. відзначені перші спроби до поглибленого дослідження рукописів у палеографічному аспекті, узагальнюються дослідження і з'являються перші методики опису рукописних книг та стародруків. Першим посібником, який узагальнював досягнення в галузі опису, бібліографії стародруків, вважається "Очерк славяно-русской библиографии" (М., 1871) В. Ундольського. Він був базовим виданням для розвитку подальшого опису рукописів та стародруків.

У цей період почалося описування церковних книжкових та стародрукованих збірок єпархіальних зібрань, духовних семінарій, монастирських бібліотек у різних регіонах України. Опис рукописних пам'яток у Наддніпрянській Україні значною мірою пов'язаний зі створенням Церковно-археологічного музею (далі – ЦАМ) та Церковно-археологічного товариства (далі – ЦАТ) при Київській духовній академії (далі – КДА) в 1874 р., де за спеціальною постановою було зібрано книжкові колекції та зібрання з єпархіальних книгосховищ. З виникненням єпархіальних давньосховищ і церковно-археологічних товариств в єпархіях України – Волинській, Подільській, Харківській, Херсонській, Чернігівській – описуються єпархіальні давньосховища. З'являються наукові описи книжкових колекцій вищих навчальних закладів, наукових товариств.

Доля надзвичайно цінних рукописних та книжкових скарбів Волині, що на сьогодні розпорошені в різних книгосховищах та архівосховищах України, є одним із важливих завдань історико-книгознавчої науки. Волинські рукописно-книжкові пам'ятки представляли значний загальноукраїнський інтерес і за відзивами дослідників, зокрема, С.Т. Голубєва, Г.К. Богуславського, В.М. Перетца та інших, були надзвичайно цінними для історії української культури [4].

Доля багатьох із них частково висвітлювалася в дослідженнях сучасних істориків бібліотечних і архівних скарбів Волині, зокрема, у працях Є.А. Біленького, С.О. Булатової, М.Ю. Костриці, Н.В. Миронець, І.І. Ярмошика та інших [5].

У другій половині XIX ст. відбувається активізація збирання та вивчення старовини, у науковий обіг вводяться пам'ятки слов'янської книжкової культури, рукописні книги та стародруки, а в 70 – 80-ті роки XIX ст. надзвичайно активно вивчаються регіональні, у тому числі волинські книжкові старожитності. У цей час на волинських теренах працювала когорта визначних учених. Одним із перших звернув увагу на скарби волинських книжкових та архівних сховищ М.І. Петров, який після закінчення Київської духовної академії викладав словесність у Волинській православній духовній семінарії (далі – ВПДС) у м. Кременці. Під час викладання в семінарії він очолив редакцію започаткованого в 1867 р. часопису "Волинские епархиальные ведомости". У ті роки його увагу привернув архів семінарійського правління ВПДС, а також багаті архіви та бібліотеки м. Кременця, Почаївської лаври, Братського Богоявленського монастиря, відомості про які увійшли до праці М.І. Петрова "Очерк истории православной духовной школы на Волыни", опублікованої в "Трудах КДА" у 1867 р. (Т. 1). У цей час він публікує ще одну свою працю – "Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих" [6]. На основі дослідження документальних джерел у цих працях містяться відомості про наявність рукописних та книжкових фондів, які там зберігалися. М.І. Петров, за власними спогадами, багато часу провів у цей період викладацької діяльності у ВПДС, де описував та розбирав фонди

рукописних і книжкових фондів книгосховища Почаївської лаври і де він отримав перші уроки палеографічного та бібліографічного опису рукописних книг і стародруків [7]. Пізніше, у 1882 р., за запрошенням Духовного собору Почаївської лаври він атрибутував, текстологічно дослідив та опублікував цінну рукописну пам'ятку XVI – XVII ст. "Повчання преподобного Іова", ігумена Почаївського, яка знаходилась у бібліотеці Почаївської лаври [8]. Разом із відомим українським етнографом і фольклористом П.П. Чубинським М.І. Петров як член Російського географічного товариства (з 1870 р.) провів декілька експедицій на Волинь. Унаслідок чого в 1872 р. зібраний ним матеріал був опублікований у третьому томі "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", за що отримав від Імператорського Російського географічного товариства подяку [9].

Першим з дослідників, який здійснив бібліографічний опис книжкової спадщини ВПДС, був І. Тихомиров. У 1889 р. він видав "Систематический каталог книг на церковно-славянском и русском языках фундаментальной библиотеки Волынской духовной семинарии" (Почаев, 1889). Складений досить побіжно, цей каталог відображав склад бібліотеки, коли найцінніша її частина, як відомо, була в період створення ЦАМ передана до бібліотеки КДА. Хоча, на думку деяких дослідників, цей каталог про найціннішу частину бібліотеки – рукописи та стародруки – містив "відомості розкидані, неповні й неточні", на сьогодні це єдиний зведений каталог, що є історичним джерелом складу і змісту бібліотеки [10, арк. 105].

М. Трипольський вивчає волинські рукописні євангелія, у його власній збірці було унікальне Євангеліє 1571 р., яке він назвав "Волинським". М. Трипольський описує та аналізує свій рукопис, публікує великі фрагменти тексту, порівнюючи його з текстом Пересопницького Євангелія 1565 – 1571 рр., вважаючи, що Євангеліє 1571 р. було списком відомого Пересопницького рукопису, однак його не можна вважати копією Пересопницького [11, с. 1 – 114]. Про цінність Євангелія 1571 р. першим писав Павло Житецький у спеціальній праці про Пересопницьке Євангеліє, а також О. Назаревський і Г. Богуславський [12]. М. Трипольський був відомим дослідником рукописно-книжкових пам'яток, істориком волинських православних церковних братств та друкарень [13]. О. Назаревський підкреслює, що, крім цього рукописного Євангелія, у Миколи Трипольського був дуже цінний примірник Острозької біблії 1581 р., що мав багато приписок, які він підготував до друку та планував видати. М. Трипольський подає зовнішній ґрунтовний опис рукопису: аналіз оправи, її прикраси та записи на оправі, розглядає папір, його специфіку, поле тексту, розташування зачал, нумерацію та інші знаки, кількість і збереженість зошитів, поаркушевий аналіз тексту та його написання, зміст Євангелія. Він спробує охарактеризувати переписувача цієї пам'ятки, без сумніву, волинянина з м. Володимира-Волинського, а також подальшу долю володаря рукопису Севастіана Коссовича, настоятеля собору Володимирі, мецената В.П. Загоровського, та ін. На жаль, подальша доля рукописів та книжок М. Трипольського невідома.

У 1877 р. С. Барановський видає працю про історію волинських православних друкарень [14, с. 763–787].

Рукописи Почаївської лаври, передані до Церковно-археологічного музею при КДА, уперше були описані В. Березіним [15]. Роботу високо оцінили й висунули на Євгенієво-Румянцевську премію.

Детально описує Євангелія житомирських та київських книгосховищ відомий уже на той час текстолог і мовознавець Г. Я. Крижанівський, який додає ґрунтовний палеографічний опис рукописів, проводить мовно-текстологічне порівняння. Він відзначив важливу роль деяких рукописних пам'яток XV – XVIII ст. для історії Волині: Четвертинське тетроевангеліє XV–XVI ст., Кам'янець-Стромилівське тетроевангеліє 1567 р., Любарське тетроевангеліє XVI ст., Язловецьке (Подгоранське) тетроевангеліє XVI ст., Безанівське (Мнишинське) тетроевангеліє XVI ст., Коптівське тетроевангеліє XVI–XVII ст., Волковецьке тетроевангеліє XVII ст., Вичинське тетроевангеліє

поч. XVIII ст., а також Тригірське Толкове євангеліє XVII ст., написаних у галицько-волинському краї, які містять значний матеріал щодо вивчення мови, зокрема в пізніших текстах. Дослідження являє собою дуже докладне описування й датування змісту, оправи, записів, порівняльний аналіз текстів тощо. Багато уваги він приділяє принципам датування, можливостям за різними ознаками з'ясувати походження рукопису й тексту, іншим специфічним особливостям мови в діалектологічному контексті [16].

Значний внесок у збирання, дослідження та охорону волинських книжкових старожитностей зробив О. Фотинський. Він був одним із засновників Волинського церковно-археологічного товариства (далі – ВЦАТ) та Волинського єпархіального давньосховища (далі – ВЄД). У 1899 р. О. Фотинський був делегатом XI Археологічного з'їзду в Києві, де виступив з доповіддю та організував виставку волинських старожитностей, також брав участь у створенні та діяльності Товариства дослідників Волині (далі – ТДВ), яке діяло в Житомирі в 1900 – 1920 рр. [17].

О. Фотинський здійснював велику збирацьку роботу у ВЄД, проводив обліковий опис музейних предметів та документів, що надійшли за 1893 – 1898 рр. Бібліографічні відомості про шляхи комплектування цієї збірки містяться в підготовленому ним виданні “Краткое описание предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Древлехранилище” у трьох випусках [18].

У “Кратком описании предметов, поступивших в Вольнское Епархиальное Древлехранилище” він подає археографічний опис пам'яток, відділяючи рукописи та стародруки від речових пам'яток та приділяючи їм значну увагу. Його стислий опис повністю відображає високий рівень камеральних методів української археографічної школи кінця XIX ст. Опис кожної книги містить назву, тип письма, розміри, кількість сторінок, опис оправи та її оздоблення, філіграні (водяні знаки). Повністю передаються заголовки, передмови, колофони, записи, усе супроводжується коментарями. Збірники розписуються за статтями.

Не завжди автор бере на себе сміливість датувати рукопис, однак дає таку можливість іншим, хто обізнаний у датуванні за філігранями. Серед вказаних О. Фотинським рукописних книг XV – XVII ст. із бібліотеки Дерманського монастиря слід відзначити Твори св. Діонісія Ареопігита, “Паранесис” Ефрема Сирина, Повчання Григорія Богослова, Бесіди Іоанна Златоуста, збірники повчань та житій, “Маргарит” кін. XV – поч. XVI ст., Євангеліє толкове, мінеї місячні тощо. Від Тригірського монастиря надійшли численні копії привілеїв, грамот, листів різним монастирям, зокрема Канівському.

О. Фотинський завжди показує історію рукопису, його походження, попередніх власників (це переважно священики різних повітів, які дарували старі євангелія та документи). Зокрема, від настоятеля Кременецького собору о. протоієрея Ієроніма Туркевича надійшли документи із соборного архіву. Докладно О. Фотинський описує і стародруки, зокрема Бreviарій 1767 р., Псалтир почаївського видання 1789 р., Євангеліє окладне 1780 р., “Зрелище Креста Христова” 1741 р. тощо. Для більш точної атрибуції для вчених він розписує пам'ятки за змістом повністю.

Йому належить і започаткування такого відомого видання як, “Вольнский историко-археологический сборник” (далі – Збірник) – органу ВЦАТ, багато зусиль він доклав особистої наукової праці в кожному випуску Збірника. Хоча вийшли всього два фундаментальних випуски, вони стали помітним явищем в історіографічному процесі в Україні, відрізнялися науковою змістовністю. У Збірнику були вміщені описання й дослідження рукописних та книжкових пам'яток, документів з історії монастирів, публікувалися ґрунтовні краєзнавчі наукові та науково-популярні праці, дослідження пам'яток старовини, повідомлення, інформація та хроніка наукових подій [19, с. 3-6].

За його відомостями, опублікованими в Збірнику станом на 5 січня 1895 р., за рахунок багатьох пожертвувань за цей період, у ВЄД було на обліку 537 рукописів та надійшло 602; 183 прим. стародруків, та надійшло 12 прим. у 22 томах, однак,

зрозуміло, що повного переліку цих рукописів та стародруків на той час не було складено [20,7-8].

Відомості про поповнення ВЕД наводить Д. І. Абрамович, який на початку 1900-х років був відряджений на Волинь Імператорською Академією наук у Санкт-Петербурзі, що проводила археографічні експедиції по всіх регіонах Російської імперії з метою реєстрації пам'яток культури, у тому числі рукописних та книжкових збірок [21,61-70].

Серед дослідників української рукописної книги на початку XX ст. виділяється особистість професора Київського університету св. Володимира В.М. Перетца, який описував пам'ятки українських книгосховищ, першим узагальнив камеральну практику опису рукописів та запровадив уніфікований археографічний опис рукописної книги, ініціював проведення археографічних експедицій [22]. У Київському університеті св. Володимира, де він викладав на історично-філологічному факультеті, В. Перетц залучав до вивчення, описування, текстологічних досліджень та публікації пам'яток студентів, організував семінарії давньої літератури. Його учнями були такі видатні в майбутньому вчені, як С. та В. Маслови, М. Гудзій, О. Білецький, І. Огієнко, В. Отроковський, О. Багрій, В. Адріанова, С. Щеглова, Є. Невєрова, С.Сушицький, О. Грузинський, С. Шевченко, М. Чистяков, С. Бугославський, С. Гаєвський, М. Драй-Хмара, Б. Ларін, А. Ришков та ін. Усього за 1907 – 1912 рр. – період професорства В. М. Перетца в Київському університеті св. Володимира – членами семінарію були 68 студентів, які працювали в галузі методології та історії літературознавства, історії мови, народної творчості, історії слов'янських і західноєвропейських літератур, нової російської та української літератури [23, с. 216 – 217].

Під час екскурсій, які В.М. Перетц проводив для своїх студентів, були описані рукописи і стародруки в Полтаві та Єкатеринославі (1 – 9 червня 1910 р.), Житомирі (21 – 26 жовтня 1910 р.), Ніжині (18 – 20 лютого 1914 р.), у Видубицькому монастирі в Києві (30 травня – 10 червня 1915р.) [24]. Необхідно відзначити також його поїздки влітку 1907 та 1912 рр. у Краків і Львів [25], де він вивчав рукописи і зібрання Оссолінських та Народного Дому, описані раніше І. Свенціцьким.

Надзвичайно інтенсивно працювали члени семінарії російської філології, які описували книжкові старожитності в Житомирі: професорський стипендіат А.О. Назаревський, студенти М.К. Гудзій, А.В. Багрій, А.А. Требін, Е.С. Бражніков, В. П. Адріанова (в майбутньому – В. П. Адріанова-Перетц), С. А. Щеглова [26, с. 2]. Вони досліджували рукописно-книжкову спадщину Волинської православної семінарії та Товариства дослідників Волині.

Оглядаючи рукописний фонд Волинської православної семінарії, В.М. Перетц приділяє увагу найдавнішим – “Діоптрі” початку XVII ст., яка мала різночитання з такою ж, виданою в 1604 р., і “Богослів'ю та логіці Іоанна Дамаскіна” у перекладі князя Андрія Курбського. Згадуючи рукопис перекладу А. Курбського, слід підкреслити його красназвучу цінність, оскільки життя і творчість цього відомого політичного діяча XVI ст., письменника і публіциста, перекладача і захисника православ'я було пов'язане з Волинню. У Звіті опублікований розділ “Логіки” – “Діалектика” у перекладі А. Курбського [27, с. 22 – 29]. Проживаючи у власній резиденції біля Ковеля, А. Курбський переклав церковнослов'янською мовою цілу низку творів отців і вчителів церкви – Кирила Александрійського, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, автора загальновідомого твору “Истории о великом князе Московском”, написаної у 1573 р., який, на жаль, в оригіналі не зберігся [28, с. 10 – 12].

У додатку до Звіту В.М. Перетца містився також опис кирилических стародруків 1581 – 1800 рр., який ґрунтувався переважно на попередньому описі стародруків, надрукованому в каталозі І. Тихомирова. Згадуючи стародруковані видання з бібліотеки семінарії, В. М. Перетц виокремив серед них найбільш рідкісні:

Острозька Біблія 1581 р., Віленське Євангеліє 1575 р., Книга Василя Великого про пісництво (Острог, 1594), Маргарит Острозький 1595 р., Діоптра, Учительне Євангеліє, Євангеліє патріарха Каллиста 1616 р. Проте, незважаючи на здебільшого дефектний стан примірників стародруків, В. М. Перетц оцінював їх як найстаріші та рідкісні зразки книгодрукування на півдні Росії. Як пізніше зазначав Е. Хвалевік, збірка семінарії мала також багато документів стосовно встановлення церковної Унії на Волині, однак на сьогодні їх доля невідома [29].

Фонди Товариства дослідників Волині також вивчалися учасниками семінарію російської філології в Житомирі. У період перебування членів семінарію в Житомирі, музей товариства, у зв'язку з відсутністю власного приміщення, був розташований у Публічній бібліотеці. Музейна колекція товариства складалася з неописаних рукописних матеріалів, а також із зібрання іконопису. Новостворена збірка рукописів вважалася небагатою, тому за час перебування студентів була швидко описана [30, с. 7, 57].

Одинадцять рукописів із Музею Товариства дослідників Волині описав М.К. Гудзій. Серед них – Мінея службова кінця XVI ст., Євангеліє-тетр кінця XVI – початку XVII ст., Октоїх початку XVII ст., помянники XVII і XVIII ст., Ірмолі кінця XVIII – початок XIX ст., метрики XVIII ст., Церковна книга видаткова XIX ст., грамоти XVI ст. [31, с. 64 – 65]. Два рукописи із зібрання Товариства дослідників Волині описані О. Назаревським – “Восследование погребения иноческого” (1780) та “Опись Луцкого повета села Лище” (1806) [32, с. 56].

Самому ж В. М. Перетцу належать описи дев'яти рукописів музею товариства: двох євангелій-тетр XVIII ст., богослужбових збірників (XVIII ст.), Збірника служб загальних (кінець XVII – початок XVIII ст.), Службеника служб уніатських (XVIII ст.), плану-мапи (кінець XVIII – початок XIX ст.), трьох церковних метрик (XVIII ст.). [33, с.29 – 36]. Інформація щодо конкретних рукописів містилася у складеному алфавітному покажчику 21 описаних рукописів Товариства дослідників Волині [34, с. 148]. Опис, безумовно, мав обліково-охоронний характер, однак дозволив атрибутувати книги.

Проведена робота семінарію російської філології під керівництвом В.М. Перетца у Житомирі дозволила встановити наявність книжкових пам'яток в книгосховищах Волині (як, наприклад, пам'ятки Волинського єпархіального книгосховища), а також із позицій сьогодення простежити долю деяких книжкових колекцій та зібрань, розпорошених XX століттям.

У 20 – 30-ті роки XX ст. рукописно-книжкова спадщина Волині комплектувалася, досліджувалася та охоронялася завдяки дбанням передусім, волинських дослідників – П.Н. Абрамовича, М. Кудрицького, В.Я. Гнатюка, В.Я. Малахова. У цей час на Волині працювали також книгознавці з Києва – П. М. Попов, О.А. Назаревський, М.В. Геппенер, Ф.Т. Максименко, музикознавець О.Т. Дзбановський.

У 1919 р. були ліквідовані всі установи попередньої влади, й у відання Волинського губернського комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини переходить Волинський центральний музей (далі – Музей). Музей став офіційним місцем концентрації націоналізованих фондів, у цей період до музею почали надходити предмети з націоналізованих приватних колекцій, тоді ж надійшла найцінніша колекція Волинського єпархіального давньосховища, було створено художній відділ [35, с. 11 – 12].

Великі надходження поступили в бібліотеку Музею у 1919 р. – значна за обсягом родова бібліотека після смерті Івана Максиміліановича Шодуара – останнього власника, знаного бібліофіла та мецената. Вона складалася із цінних і рідкісних рукописно-книжкових матеріалів.

У тому ж таки 1919 р. та пізніше, за даними бібліотекаря М. Кудрицького, до Музею було завезено ще кілька різних за обсягом і змістом книжкових зібрань –

Кандиби, Дровольського, сільськогосподарська й лісогосподарська література, Підгіського тощо [36, с. 88 – 89]. У 1924 р. уповноважений Музею І. Ф. Левицький перевіз бібліотеку графа Ілінського та збірки монастирів – Тригірського, Любаського, Дерманівського та Кодненського. Наприкінці 1924 р. зі Старокостянтинівського музею було передано ще кілька невеличких збірок, наприклад, Грипарі та бібліотеки Потіївського району [37, арк. 77 – 94].

У вересні 1925 р. до Музею надійшла значна частина наукової бібліотеки Інституту народної освіти (далі – ІНО) в Житомирі. Передана частина бібліотеки ІНО складалася із значних історико-культурних зібрань Волині – православної і римсько-католицької духовних семінарій та інших дрібніших бібліотек приватних власників і державних установ. Це переміщення великих за обсягом фондів було підготовлено в липні – вересні 1925 р. за розпорядженням НКО, як видно з наказу № 72 від 28 вересня 1925 р. по Житомирському окружному ІНО. На жаль, обсяг переданих і прийнятих з ІНО книжок не зареєстрований в актовій документації Музею. За звітом Музею за 1924 – 1925 рр. зазначено: “кількість переведених книжок не підрахована, але буде їх не менше 150000. Є серед них книжки величезної вартості” [38, арк. 77 – 78]. Отже, такі приблизні дані дозволяють зробити висновок щодо величезних масштабів вищезначеного надходження. Виняткове багатство бібліотеки Музею, вражаючі результати збирацької діяльності були безсумнівними, з огляду на значимість та різноманітність самого музейного зібрання – найбільшого на Волині.

Бібліотечні фонди музею розміщувалися як у колишньому будинку барона І. М. Шодуара, так і в будинках “Працелюбіє” та Церковно-археологічного музею [39, арк. 49 – 51].

Відділ “Періодика” поповнився більш як 200 назвами часописів та періодичних видань різними мовами, серед яких траплялися й видання XVIII ст. [40, с. 88 – 89].

Перлиною бібліотечної колекції Музею були, насамперед, рукописні документи та збірка інкунабулів, палеотипів і рідкісних видань. Враховуючи обставини передачі, облікова документація Музею містить лише приблизні відомості. Так, в евакоплані Музею в графі “Рід грузів” знаходимо такі узагальнюючі цифри: “... архівні матеріали Любарського і Тригірського монастирів (загальна вага в пудах) 30 п.; ... Манускрипти, інкунабули, бібліографії, особливо цінні видання (250 пудів)” [41, арк. 94, с. 49].

У бібліотеці Музею було також сконцентровано комплекс видань та рукописів із музичної культури. Завдяки розвідці українського музикознавця О.Т. Дзбановського, надрукованій у київському фаховому часописі 30-х років XX ст. “Музика” маємо докладні відомості щодо складу та змісту музичних матеріалів Музею того періоду. Серед них здебільшого твори польських композиторів середини XIX ст. Так, збереглися твори Ф. Мірецького – симфонія з опери “Ночлег в Аппенинах”, присвячена Адамові Потоцькому, аристократу і меценату [42, с. 49 - 51].

Важливим науково-збирацьким здобутком було створення фонду “волиніки” – матеріалів історико-краєзнавчого характеру, які стосувалися Волині і становили джерельну базу для наукових досліджень.

Слід зазначити, що в 20-х роках XX ст. раритети волинських книгосховищ було зареєстровано створеним Волинським губернським комітетом охорони пам’яток старовини і мистецтва, який розгорнув діяльність з обліку найцінніших пам’яток культури, у тому числі й книжкових. Хоча комітет проіснував недовго, його діяльність мала надзвичайно важливе значення для фіксації провієнцій книжкових пам’яток Волині.

Умови розміщення бібліотеки були незадовільними, читацький склад – переважно працівники Музею, викладачі та студенти м. Житомира. Персонал бібліотеки складався з трьох постійних працівників та двох-трьох практикантів, що було недостатньо для опрацювання її величезних фондів. Так, польські джерела

упорядкував В. Я. Гнатюк. П. Н. Абрамович, науковий співробітник Музею, займався вивченням найціннішого фонду бібліотеки – рукописів, інкунабулів, палеотипів [43, с. 88 – 89]. Співробітник Музею В. Я. Малахов виконував значний обсяг робіт – від суто технічної кропіткої праці “миття шаф і зроблення полиць” до безпосередньої бібліотечної роботи – розстановки та підбору книжок за номерами з так званої латинської і російської бібліотек (ймовірно, мають на увазі частини зібрання латинською і російською мовами), а також звіряння видань за каталогами [44, с. 88 – 89]. Слід також зазначити, що П. Н. Абрамович здійснював значну науково-популяризаторську діяльність, виступаючи в Музеї з лекціями, присвяченими історії друкарства [45, с. 88-89]. Саме йому належить ініціатива назвати Волинський музей науково-дослідним (з 1925 р.).

Особливо вагомою була праця П. Н. Абрамовича з вилучення й дослідження інкунабулів. Цю заслугу науковця відзначив відомий український книгознавець Б.І. Зданевич, укладач “Каталогу інкунабул” (у 1974 р.). Згодом, під час підготовки у 30-х роках ХХ ст. каталогу інкунабулів, що зберігалися в Києві (вже після перевезення до Всенародної бібліотеки України (далі – ВБУ) житомирських фондів) і працюючи в тісному контакті з Комісією “Зведеного каталогу інкунабул” у Берліні, він включив до каталогу описання інкунабулів Музею, виконані П. Н. Абрамовичем.

Високо оцінюючи доробок цього житомирського фахівця, Б. І. Зданевич підкреслював, що “майже на всі інкунабули житомирського фонду є алфавітний катків каталог, складений науковим співробітником музею П. Н. Абрамовичем (з посиланням на Панцера та Гайна). Саме йому Комісія “Зведеного каталогу інкунабул” завдячує першими відомостями про це чудове зібрання, яке свідчить про виняткове багатство Волині на інкунабули” [46, с. 11 – 12].

За даними О. Т. Дзбановського, опублікованими у 1927 р., у бібліотеці було систематизовано понад 140 інкунабулів, понад 20 альдин (видань ХVІ ст. із венеціанської друкарні італійського вченого-гуманіста Альда Мануція, близько 150 ельзевірів (видань голландської книговидавничої фірми ХVІІ ст. дому Ельзевірів), раритетні слов’янські стародруки та ін. [47, с. 49].

Утворена в 1925 р. наукова книгозбірня Музею функціонувала недовго. У зв’язку з цілеспрямованою політикою радянської влади щодо концентрації дореволюційних книжкових колекцій та зібрань у центральних регіональних сховищах (Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі), Постановою Президії Укрнауки від 2 червня 1928 р. і колегії Наркомосу від 2 липня 1928 р. книжкові фонди Музею мали бути передані до ВБУ в Києві. Для опису та оцінки книжкових старожитностей Волині були відряджені книгознавці з Києва – П.М. Попов, О. А. Назаревський, М.В. Геппенер, Ф.Т. Максименко, музикознавець О.Т. Дзбановський. У 1932 р. до Києва було відправлено 8 вагонів рукописів та книжок для ВБУ і 1 вагон – для Харківської центральної наукової бібліотеки з книжками, брошурами, газетами, нотними і картографічними виданнями [48, с. 160 – 161]. Переміщення книжкових фондів Волині відбувалося впродовж 1929 – 1934 рр. За списком від 23 січня 1934 р. “Рукописи Волинського музею”, складного завідувачем відділу рукописів ВБУ М. В. Геппенером, який комплектував та описував фонди новими матеріалами, серед переданих документів із Музею до відділу зафіксовані рукописні богослужбові книги з Волинської семінарії [49, с. 52]. Подальша доля волинських дореволюційних книжкових колекцій та зібрань була непростю. Якщо волинська спадщина зберігалася у фондах у Києві, то, за даними М.Ю. Костриці, який докладно вивчав Товариство дослідників Волині [50, с. 52], та складова, що надійшла до Харкова, імовірно, загинула під час бомбардування у період Великої Вітчизняної війни.

Однак це потребує окремого дослідження, спеціальних архівних розшуків. Про вивезення нацистами фондів із Харкова та волинських колекцій у 1941 – 1943 рр. свідчать документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга, який спеціально організував реєстрацію та вивіз музейних, архівних та бібліотечних цінностей у період

нацистської окупації України [51, с. 298]. Можливо, волинські скарби ще мандрують архівосховищами світу і колись будуть знайдені.

За досить короткий термін перебування у Житомирі П.М. Попов відокремив найбільш цінні складові бібліотеки Музею: бібліотеки Шодуарів, Товариства дослідників Волині, Волинської православної семінарії, Волинської римсько-католицької духовної семінарії, Волинського римсько – католицького капітула, житомирських біскупів, Житомирської центральної міської бібліотеки тощо. Заслугою П.М. Попова стало те, що в період перебування в Житомирі він спробував визначити та описати найбільш цінні рукописи і стародруки книгосховища. Він ретельно опрацював фонди, про що свідчить його рукопис, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) “Огляд стану книжкових фондів Волинського музею” [52, арк. 60]. Він же підготував для Президії ВУАН звіт про відрядження та доповідну записку про наукове відрядження для ознайомлення з рукописними та книжковими фондами Волинського музею [53].

П. М. Попов на той час був одним із найкращих знавців історії української літератури, особливо давньої (XI – XVIII ст.), і ще студентом у семінарії В.М. Перетца починав свої студії з вивчення оригінальних рукописів. У Житомирі П.М. Попов атрибутував та описав цінні рукописи Волинської духовної семінарії, включив до свого звіту досить повну бібліографію досліджень науковців XIX – XX ст. стосовно матеріалів житомирських збірок [54, арк. 1 – 43]. П.М. Попов залишив нам працю “Рукописи й стародруки Житомирських фондів як джерела до історії літератури феодальної доби” [1934], де переважно приділив увагу тим рукописам та стародрукам, які залишилися за межами наукового огляду семінарія В.М. Перетца [55].

Підводячи підсумок, можна зазначити, що українські вчені зробили значний внесок у збирання, дослідження та охорону рукописно-книжкових пам’яток Волині в другій половині XIX – 30-х роках XX ст. У цей період переважна кількість наукових описів рукописних книг та стародруків мали охоронне та науково-інформаційне значення. У цей час формуються методичні засади історико-книгознавчого підходу до опису книги. Кожні з дослідників вносили свою лепту в дослідження книжкової спадщини. Значення таких описів має не лише теоретичне (з огляду на розвиток кодикології, книгознавства, мовознавства, історії книги), а й важливе практичне значення – вони дозволяють оцінити історико-культурну спадщину Волині, а також простежити її долю, надзвичайно складну, у XX ст.

Сьогодні вимальовується перспектива проведення науково-бібліографічної реконструкції багатьох книжкових зібрань України. Усі найцінніші рукописно-книжкові пам’ятки Волині збереглися в складі Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і не постраждали під час Другої світової війни. Сьогодні вони перебувають у відкритому доступі і є цінним джерелом історії рукописно-книжкової спадщини Волині, а також історико-бібліографічним джерелом історичного бібліотекознавства та книгознавства. Ці дослідження відкривають перспективу в наступному розвитку книгознавчих, археографічних та культурологічних досліджень в Україні.

Список використаних джерел та літератури

1. Див. детальніше наші праці: Міщук С.М. Зародження наукового опису рукописних пам’яток та стародруків як напрям українського книгознавства: друга половина XIX – початок XX ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України*. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 16 – 34; Він же. Формування науково-практичних засад опису рукописних книг та стародруків у науковій діяльності В. М. Перетца в Україні // *Бібліотечний вісник*. – К., 2007. – №4. – С. 23 – 36; Він же. Книгознавчі аспекти опису рукописних книг та стародруків в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. // *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики*. 36.

- матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20-22 травня 2008 р. – К.: ДАКККиМ, 2008. – С. 217 – 219.
2. Шалашина Н. Михайло Максимович і його "Книжная старина Южно-русская" // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32-33.
 3. Шалашина Н. Історія книги як наука в першій половині XIX ст. // Наук. пр. НБУВ. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 42-59; Вона ж. Михайло Максимович і його "Книжная старина Южно-русская" // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 32-33.
 4. Голубев С.Т. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды КДА. – 1876. – Т.1. – К., 1876. – С.613 – 631; Богуславский Г.К. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археол. съезда в Вильне 1883. – Т.2. Табл. 24. – С.307; Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К.: Императорского Университета Св. Владимира, 1911.
 5. Біленький Є.А. Фонд Шодуарів: історія надходження колекції // Бібліотечний вісник. – К., 2000. – №5. – С. 31 – 34; Біленький Є.А., Булатова С.О. Матеріали з історії бібліотеки баронів де Шодуар у фондах Інституту рукопису НБУВ (архівна та рукописна спадщина) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 56 – 74; Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: Вид-во М.А.К., 2001. – 360 с.; Миронець Н.Р. Бібліотека барона Ф.Р. Штейнгеля як науково-дослідний відділ Городецького музею Волинської губернії // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 190 – 200; Ярмошик І.І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX – XX ст. – Житомир, 2003. – 216 с.
 6. Петров М.И. Очерк истории православной духовной школы на Волыни // Труды КДА. – Т.1. – К., 1867. – С. 180 – 242; Він же. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости. – 1867 – 1868. – №№ 1 -8.
 7. Петров Н. Записка о состоянии Церковно-археологического музея и общества при Киевской духовной академии за первое десятилетие их существования // Чтения ЦАО. – К., 1883. – Вып. 1. – С. 1 – 3.
 8. Пчела Почаевская, Изборник назидательных поучений и статей, составленных и списанных преподобным Иовом, игуменом Лавры Почаевской (1581 – 1651), изданный в переводе с славянского на русский язык, по собственной рукописи преподобного, под редакцией профессора Киевской духовной академии Н.И.Петрова. Почаев, 1884. Рец. С.Голубева // КС. – 1885. – № 1. – С. 157 – 167.
 9. ІР НБУВ, ф.1, арк. 148 зб.
 10. Попов П.М. Рукописи й стародруки Житомирських фондів як джерела до історії літератури феодальної доби. Рукопис. [1933]. – ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 105.
 11. Трипольский Н. Волынские рукописные евангелия XVI ст. // Волынский историко-археологический сб. – Житомир, 1900. – Вып. II. – С. 1-114.
 12. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI ст. – К., 1876. – 79 с.; Занятия профессорского стипендианта А.А. Назаревского. // Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К.: Императорского Университета Св. Владимира, 1911. – С. 47 – 51; Г.К.Богуславский. Волынские рукописные евангелия и апостолы // Труды IX археол. съезда в Вильне, 1883. – Т. 2. Табл. 24. – С. 307.
 13. Трипольский Н. Волынские православные церковные братства и их деятельность. – Житомир, 1892. – 223 с.; Він же. Древние волынские типографы и их издания. – Житомир, 1892. – 19 с.; Він же. Документы, относящиеся к древней истории православного Почаевского монастыря на Волыни // ВИАС. – Вып. 1. – Почаев – Житомир, 1896. – С. 1 – 7; Він же. Дерманский архимандрит Мелетий Смотицкий, его сочинения и надгробная надпись на его могиле в Дермани // ВИАС. – Вып. 1. – Почаев – Житомир, 1896. – С.7 – 9 (Праці у т.1. ВИАС – в "компакте, без нумерації – С.М.).

14. Барановський С. Краткие исторические сведения о бывших на Волини православных типографиях // Волинские епархиальные ведомости. – 1877. – № 18. – С. 763–787.
15. Березин В. Описания рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке Музея при Киевской духовной академии. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1881.
16. Крыжановский Г. Рукописные евангелия киевских книгохранилищ. Исследования языка и сравнительная характеристика текстов. – К., 1889; Він же. Рукописные евангелия Волинского епархиального древлехранилища // Волинский историко-археологический сборник – Почаев - Житомир, 1896. – Вып. 1. – С. 1–75.
17. Костриця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: Вид – во М.А.К., 2001. – С.44 – 45, 52; Ярмошик І.І. Волинь в історико – краєзнавчих дослідженнях XIX – XX ст. – Житомир, 2003. – С. 178.
18. Краткое описание предметов, поступивших в Волинское Епархиальное Древлехранилище. – Вып. 1. – 1893; Вып. 2. – 1894; Вып. 3. – 1899.
19. Дахненко Л.О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редкол. Б.А. Кругляк. – Житомир, 1993. – С. 3 – 6.
20. Отчет о состоянии Волинского Церковно-археологического общества в 1894 году: Возникновение Волинского Церковно-археологического общества и епархиального древлехранилища // Волинский историко-археологический сборник. Вып. 1. – Почаев – Житомир, 1896. – С. 7 – 8.
21. Абрамович Д.І. Отчет Отделению русского языка и словесности Императорской Академии Наук за 1902 г. // Сборник Отделения русского языка и словесности за 1902 г. – СПб, 1902. – Т. 84. – Прил. С. 61 – 70.
22. Дубровіна Л.А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 55-62; Перетц В. М. К вопросу о рациональном описании древних рукописей // Труды Тверского областного археологического съезда. – Тверь, 1905. – С. 1-10. – Отдельный отт.
23. Ляхоцький В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові ... – К., 2000. – С. 216 – 217.
24. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1-10 июня 1910 г. – К., 1910; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Нежин 18-20 февраля 1914 г. – К., 1914; Він же. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Киев 30 мая – 10 июля 1915 года. С приложением описания древних рукописей и старопечатных книг Киево-Выдубицкого монастыря. К., 1916.
25. Перетц В. Н. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1907 г. – К., 1907; Він же. Отчет о занятиях во время заграничной командировки летом 1912 г. – К., 1913.
26. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911. – С.2.
27. Там само. – С. 22 – 29.
28. Пащук О. І. А.М. Курбський на Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне: Тези II регіон. наук.-теор. конф., 18–20 груд. 1992 р. – Рівне, 1992. – С. 10–12.
29. Chwalewik E. Zbiory polskie w ojcziznie i na obcziznie. – Krakow, Warszawa, 1927. – Т. 1–2. – 547 с.
30. Перетц В.Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21-26 октября 1910 года. – К., 1911. – С. 7, 57.
31. Там само. – С. 64 - 65.
32. Там само. – С. 56.
33. Там само. – С. 29 - 36.
34. Там само. – С. 148.
35. Ланчук Н.В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865 – 1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11 – 13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 11 – 12.

36. Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково – дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – №3. – С. 88 – 89.
37. Звіт Волинського науково – дослідного музею за IV квартал (липень – вересень) 1924 – 1925 рр. – Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 266, оп. 1, спр. 182, арк. 77 – 94.
38. Там само. – Арк. 77 – 78.
39. Дзбановський О. Матеріяли музичної старовини в Житомирському музеї // Музика. – К., 1927. – №5/6. – С. 49 – 51.
40. Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково – дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – № 3. – С. 88 – 89.
41. Мобілізаційна справа Волинського музею. 7 квітня – 24 серпня 1926 р. – ДАЖО. Ф.260, оп. 2, спр. 4, арк. 94, ст. 49.
42. Дзбановський О. Матеріяли музичної старовини в Житомирському музеї // Музика. – К., 1927. – №5/6. – С. 49 – 51.
43. Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково – дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – №3. – С. 88 – 89.
44. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1, 2749, арк. 1.
45. Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково – дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – № 3. – С. 88 – 89.
46. Каталог інкунабул / Уклад. Б.І. Зданевич; Упоряд. Г.І. Ломонос- Рівна. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 11 – 12.
47. Дзбановський О. Матеріяли музичної старовини в Житомирському музеї // Музика. – К., 1927. – № 5/6. – С. 49.
48. Дубровіна Л.А, Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: 1918 – 1941. – К., 1998. – С. 160 – 161.
49. Архів ІР НБУВ, оп. 1, спр. 44, арк. 41 – 67.
50. Костиця М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: Вид-во М.А.К., 2001. – С. 52.
51. Кашеварова Н.Г., Малолютова Н.И. Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний. – Киев, 2006. – С. 298.
52. Попов П.М. Огляд стану книжкових фондів Волинського музею. 1931 р. – ІР НБУВ, ф. 285 (архів Попова П.М.), № 516, 60 арк.
53. Попов П.М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р. – ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 4, арк. 1 – 43; Попов П.М. Доповідна записка [щодо стану книжкових фондів Волинського музею]. 1931. – ІР НБУВ, ф. 33 (Маслов С.І.), № 2787, 34 арк.
54. Попов П.М. Повідомлення про наукове відрядження в травні 1931 р. – ІР НБУВ, ф. 285, № 516, арк. 4, арк. 1 – 43.
55. Опубліковано: Міщук С.М. П.М. Попов як бібліограф рукописів та стародруків Волині. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 277 – 309.

SUMMARY

The article highlights the contribution of the Ukrainian scientists involved in the research into and custody of the miscellaneous literary heritage which was on file in the libraries, archives and private collections of Volyn' province.

Key words: *manuscripts, old prints, office studies, cameral archaeography, bibliography, bibliology, research study of manuscripts.*